

Лариса Якубова

**ЕТНОНАЦІОНАЛЬНА
СПЕЦИФІКА ДОНБАСУ**

Назва, що закріпилася за частиною території сучасних Донецької та Луганської областей з легкої руки Є.П. Ковалевського – харківського гірничого інженера, який в 20-і рр. XIX ст. досліджував Донецький кряж і розробив першу карту залягання вугільних пластів на теренах Слобожанщини та Приазов'я, виявилася значно живучішою за назви низки адміністративно-територіальних одиниць, в межах яких історично Донецький басейн (скорочено – Донбас) розміщувався.

Український Донбас охоплює територію у понад 53 тис. км з населення близько 7 млн. осіб. Попри доволі міцно вкорінені стереотипи, що Донбас – суто шахтарський край, це регіон розвиненої металургійної, хімічної, коксохімічної промисловості. Крім кам'яного вугілля, надра Донецького басейну багаті на поклади солі, срібної руди, цинку, олова з домішками міді, срібла й золота, крейди, крейдяних мергелів, вапняків і доломіту, сланцевих газів, вогнетривких глин, кварцового та формовочних пісків, і навіть – алмазів (Волноваський район).

Не менш багатим є й етнонаціональний склад регіону, що впродовж принаймні останніх трьохсот років вирізняється з-поміж решти регіонів України надзвичайною строкатістю та рухливістю.

Історія заселення і господарського освоєння Південної України практично не має аналогів у тогочасній світовій практиці. Кількість населення регіону зростає з кількох тисяч осіб на початку XVIII ст. до понад 1 млн. в середині XIX ст. і надалі продовжувала стрімко збільшуватись.

Подорожуючих вражала “різноплемінність” Південної України загалом, Донеччини зокрема. І для цього були підстави: на середину XIX ст. тут мешкали представники понад 30 етнічних груп: хазайновиті й неквапливі “хохли”, підкреслено манірні німці чотирьох віросповідань, містечкові євреї та євреї-колоністи¹, осілі й кочові цигани, болгар, гагаузи, старообрядці, молукани, духобори, пилипони, греки-елліни й греко-татари, грузини, вірмени, волохи, а також низка скалок європейських та азійських етносів, що опинилися тут в епоху російсько-турецького протистояння.

¹ Яруцкий Л.Д. Евреи Приазовья. – Мариуполь, 1996.

Втім, незвичне для ока мешканця середньої полоси Росії скупчення представників різних народів та конфесій на теренах південних губерній на той час сприймалося радше як певна “цікавинка”, аніж як привід до серйозних висновків та розробки відповідних урядових програм. До середини XIX ст. громади мало контактували між собою, хоча історикам відомі плідні кураторські взаємини між німцями та євреями-колоністами, приклади меценатської та культурно-освітньої діяльності німців в середовищі оточуючих слов’янських громад. До епохи Великої реформи взаємини між етнічними громадами на загал носили епізодичний, суто обмінний характер. Станова осібність залишалася визначальним чинником соціально-економічного та етнокультурного життя регіону. В той час як менонітські та німецькі громади створювали земляцтва, клуби, систему органів благодійності, мережу освітніх установ та піклувальних закладів, започаткували видання преси національними мовами, маріупольські греки існували в умовах добровільної етнокультурної ізоляції, що спричинила їхню поступову деградацію. Єврейські колоністи під кураторством німецьких наглядачів освоювали навички сільськогосподарської праці та підприємництва. Життя оточуючого малоземельного українського і російського селянства поруч колоній було позбавлене радості повноцінного господарювання та перспектив розвитку – як господарського, так і культурного – внаслідок критичної нестачі земель та кріпосної залежності.

Поряд із цим, формування в приморській зоні півдня України великих транспортних вузлів значно збільшило можливості спілкування людей різних національностей та верств населення. Прикметною рисою регіону було те, що він із самого початку становив арену інтенсивних міжнаціональних процесів, що найбільш виразно відбувалися в поселеннях міського типу. Такого бурхливого процесу виникнення і розвитку міст перед тим не знав жоден регіон України. На кінець XIX ст. Південна Україна вже була найбільш міським регіоном України: рівень урбанізації тут сягнув 17,76%, що перевищувало середньоукраїнський показник у 1,4 рази, Правобережжя – у 1,9, Лівобережжя – в півтора рази².

Підсумовуючи виклад доволі суперечливої історії формування етнічної структури Донбасу, слід зауважити, що в пореформену добу вона перебувала під потужним впливом кількох факторів. По-перше, розпочався демонтаж станової системи імперії. Неподоланні раніше мури між станами стали не такими непроникними. Пореформені часи перетворилися на епоху, як кажуть зараз, відчинених соціальних ліфтів, що відкрили шлях у політику, економіку, науку низці

² *Водотика Т.* Південні та східні губернії України як соціальний фронтір: до постановки проблеми //Схід і Південь України: час, простір, соціум. У 2 т. – Т.1. – К., 2014. – С.95.

вихідців з непривілейованих верств. Рух різночинців у місцевих етнічних громадах був доволі помітним і приносив відчутні результати: земства, їхні освітні та медичні установи стали полем діяльності когорта просвітителів, що мурували підґрунтя майбутнього національного відродження. Втім, по-друге, іноземні колонії на той час зайняли на загал оборонну позицію, намагаючись призупинити наступ держави на права та привілеї, гарантовані умовами переселення. Ця позиція не мала історичних перспектив і поволі сходила нанівець під впливом економічних факторів. “Пшенична лихоманка” змусила не лише хазяйновитих німців, а й неквапливих греків подивитися на світ під новим кутом зору. Капіталізація сільськогосподарського сектора визначила його майбутнє. Втім аж до 1917 р. всі селянські етнічні громади розвивалися в умовах етнокультурної замкненості: збереження не лише етносу, його генофонду, традицій та духовної культури, а й національного земельного фонду, як їхньої економічної підоснови, правило за основне завдання традиційних громад. З цієї ж самої причини замкненими в межах власних громад залишалися чи то частково, чи то повністю українські та російські селяни, що, окрилені відкритими можливостями, облаштовували нове життя. Загалом же донецьке село лишалося оплотом традиційності в усіх її етнічних формах, щоправда, традиційності, що вступила до завершальної фази свого існування.

Міжвоєнний період по праву посідає центральне місце в етнонаціональній історії Донбасу. Саме за часів політики коренізації вирішувалося, яким етнокультурним шляхом надалі йтиме людність регіону. “Оскільки за іронією долі очолити українізацію Донбасу повинні були саме росіяни, які становили значну частину відповідальних партійних та радянських керівників, відбувалася вона тут зі значними труднощами та повільніше, ніж в інших регіонах УСРР”, – зазначала свого часу Н. Малярчук³. Та то була не іронія долі, а усвідомлене рішення кремлівської партійно-державної верхівки, що розглядала Донбас як прототип майбутнього етнокультурного проекту, що згодом, втілюючись у значно більш урізаному за початкову версію (в контексті Всесвітнього Союзу Радянських Республік) вигляді, отримав назву “радянський народ”. Донбас став своєрідним полігоном, на якому випробовувалися постулати “теорії боротьби двох культур”. Саме на прикладі Донбасу партійні догматики розробляли стратегічні плани тотальної денаціоналізації радянського населення. Врешті Донбас перетворився на специфічну лабораторію із особливими формами етносоціальної взаємодії. Село в ньому (нині частка сільського населення тут є чи на найнижчою в Європі (!) з життєдайного джерела етнічної культури перетворилося на аутсайдера соці-

³ Малярчук Н.Г. Росіяни в Донбасі (20 – 30 рр. ХХ ст.). – Донецьк, 2011. – С.202.

ального життя. Міста, що натомість задавали цьому життю тон, перетворилися на постійний міграційний вир. Суттєвість частки мігрантів і хронічно плинного населення, економічно, ментально і культурно не пов'язаного з регіоном і Україною, стала визначальним чинником соціогуманітарного розвитку регіону.

Центральне місце в етнокультурних процесах, що розвивалися в повоєнному Донбасі, на думку переважної більшості дослідників, посідали спочатку утвердження національно-російської двомовності, згодом – русифікація. Зростаюча розбіжність між рідною мовою та етнічною приналежністю стає визначальною прикметою демографічних процесів у регіоні. Найбільш помітною вона була в середовищі українців: 1959 р. 87,6% назвали українську мову рідною, 1970 р. – 78,3%, 1979 р. – 71,6%, 1989 р. – 66,4%. За рахунок русифікації російськомовне населення станом на 1970 р. збільшилося до 13,4 млн (8,9 млн – росіяни, 3 млн – українці, решта – представники етнічних меншин)⁴. Надалі тенденція тільки увиразнювалася.

На протигагу дослідники відзначають стало високий рівень співпадіння мови й етнічності у росіян: 99,2% згідно із переписом 1989 р. Однак, вони забувають, що на той час відсоток визнання рідною мовою росіянами не важив так, як важить тепер. Бо росіяни, попри свій начебто високий статус у так званій піраміді радянських народів, насправді були позбавлені права на власну національну ідентичність, а підносилися лише як найвищий у своєму соціальному розвитку етнос – носій радянськості.

В той час, як процеси розмивання тіла українського етносу в українсько-російському порубіжжі чим далі пришвидшувалися, справляючи потужний вплив на мовні уподобання та орієнтири низки нечисленних громад етнічних меншин, кваліфікація сутності цих процесів та їхніх перспектив залишалася кон'юнктурно вмотивованою. Радянська історіографія на загальне розглядала їх як ознаку прогресивного, а з історичної точки зору – невідворотного руху в позанаціональне комуністичне суспільство, одностайно підтримавши партійну міфологему про утворення нової спільності “радянський народ”⁵, зміцнення позицій російської мови в якості мови міжнаціонального спілкування із поступовим її перетворенням на єдину мову цієї новоутвореної позанаціональної спільноти. Бажаним орієнтиром культурного поступу в галузі мовної політики була проголошена двомовність (у перспективі – бікультурність) як початковий етап етнокультурної стандартизації. Послідовно, за рахунок згортання мережі

⁴ *Ніколаєць Ю.О.* Поселенська структура населення Донбасу (етнополітичний аспект динаміки). – К., 2012. – С. 164.

⁵ Див. приміром: *Горовський Ф.Я.* Соціально-політичні основи розквіту та зближення соціалістичних націй в СРСР (На матеріалах Української РСР). – К., 1968; *Національні відносини в умовах розвинутого соціалізму.* – Львів, 1976.

закладів з національними мовами викладання, збільшувалася кількість російських шкіл і, відповідно, російськомовних громадян. Міста перетворювалися на осередки русифікації, яка набирала обертів перш за все за рахунок дисперсних етнічних громад. На XXIV з'їзді КПРС уявна спільнота "радянський народ"⁶ була названа історичною реальністю.

Досліджуючи історію формування поселенської структури Донбасу, Ю. Ніколаєць дійшов висновку, що асиміляція набула потуги вже в міжвоєнний період внаслідок поширення міжнаціональних шлюбів⁷. Маргіналізація нащадків змішаних шлюбів була органічним явищем у поліетнічних за своїм складом промислових містах і охоплювала всі без винятку етнічні складові. Ця обставина, слід зауважити, не є секретом для науковців, які давно відзначають її руйнівну дію на традиційні культури етнічних меншин⁸. За рахунок масової мовної асиміляції як нащадків історичних етнічних меншин Донбасу, так і повоєнних мігрантів, зокрема з дальнього зарубіжжя, зростала частка російськомовного населення: згідно з даними перепису 1979 р. в Луганській області російську мову вважали рідною 69,9% білорусів, 95,8% євреїв, 91% греків, 74% татар⁹.

Попри величезну кількість досліджень і низку свіжих міркувань, що у них висловлюються, дискусія навколо етнонаціональної історії Південної України загалом, Донбасу зокрема, є далекою від завершення. Питання етнокультурних перспектив регіону наразі залишається наріжним каменем наукового дискурсу: в той час, як одні з відразою описують культурну маргіналізацію і духовну деградацію російськомовних українців, вбачаючи їхнє спасіння у поверненні в лоно національної культури, інші ратують за долучення до "більш високої" культури – російської. Процеси, що тут відбуваються, порівнюють із дією плавильного тигля, в якому формується нова ідентичність. Ця аналогія у дослідників на загал співвідноситься із концепцією широковідомої праці Гіроакі Куромія. Натомість слід нагадати, що японський науковець, вдумливо і скрупульозно дослідивши історію Донбасу, зробив кілька принципових зауважень щодо

⁶ За визначенням – нова історична, соціальна та інтернаціональна спільність людей, які мають єдину територію, економіку, соціалістичну за змістом культуру, союзну всенародну державу та спільну мету – побудову комунізму. (Матеріали XXIV съезда КПСС. – М., 1971. – С.76.)

⁷ *Ніколаєць Ю.О.* Поселенська структура населення Донбасу. – С.108.

⁸ *Філіпцова О.В.* Генетико-демографічні процеси в урбанізованих популяціях Східної України: Автореферат. – Х., 1998. – С.11-14.; *Пономарьова І.С.* Греки Приазов'я: етнонаціональні процеси в аспекті трансформації традиційної культури: Дисертація. – К., 2007. – С.47; *Панчук Г.М.* Зміни в складі населення Донецької області (1959 – 1989 рр.): Автореферат. – Донецьк, 2000. – С.10-11.

⁹ Национальный состав населения СССР. – М., 1991. – С.80-81.

етнічної ідентифікації його мешканців, повз які затято проходить величезна частка як закордонних, так і вітчизняних дослідників, вихоплюючи з загального контексту ті або інші його зауваження, придатні для ілюстрації окремих мало привабливих сторінок минувшини регіону.

Історія формування етнопонаціонального складу Донбасу відіграла непересічну роль у сьогоденній гостроті ідейного і збройного протистояння на Сході України. Постійне населення регіону усталилося найпізніше від решти історичних областей. Більше того, це регіон, в якому лишається доволі високою частка жителів, що є мігрантами в першому поколінні. Власне, гострота етнополітичної ситуації в Донбасі обумовлюється не стільки двомовністю регіону як такою, і не історично вже звичною російсько-українською культурною конкуренцією, скільки високою часткою населення, що не має ментальної прив'язки до землі, на якій живе. Мігранти в першому поколінні становлять величезну проблему для будь-якої країни: не випадково в розвинених країнах розроблені і послідовно втілюються в життя довгострокові програми соціалізації мігрантів, що, однак, не забезпечує їх від сплесків етносоціального протистояння та громадянських конфліктів на цьому ґрунті. В Радянському Союзі трудова міграція не вважалася соціальною проблемою. Вільний обмін трудовими ресурсами, цілком природний в умовах авральної розбудови тих чи інших регіонів і галузей виробництва, підносився як передвісник нового етапу соціально-економічних відносин. На проблеми, що продукувала масова міграція в соціальній, демографічній, культурній царинах, не зважали. Останні перетворилися на проблему вже в пострадянські часи, коли у низці кровопролитних конфліктів, що спалахнули в пострадянських республіках Закавказзя та Середньої Азії, унаочнилася їхня вибухонебезпечна деструктивна суть. На жаль, Україна не зробила в той час правильних висновків з гіркого досвіду колись братніх республік. Політикум країни, наче мантру, повторював тезу про відсутність етнопонаціональних конфліктів та етнокультурної конкуренції в Україні. Тим часом проблеми не зникали, а лише консервувалися.

На жаль, у діючої української влади впродовж усього періоду незалежності хронічно “не доходили руки” до цієї проблемної ділянки державного господарства. Нині – маємо, що маємо. Вимираючі шахтарські та промислові селища перетворилися на звичну “окрасу” етнокультурного ландшафту Степової України. Попри розпачливі зойки про вимирання так званого “русского мира” мало хто дійсно усвідомлює всю суперечливість і неоднозначність етнокультурних процесів, що там відбуваються. А тим часом проблема подвійної ідентичності в Донбасі, як ніде в Україні, набула загрозливих масштабів. Варто погодитися з думкою А. Момрика про те, що “практично всі, хто за часів СРСР визнавали себе росіянами, насправді були ними лише частково.

Практично ж, як свідчили соціопитування, більшість з них була народжена в україно-російських сім'ях, або перебувала в змішаному шлюбі¹⁰. Так само має рацію й наступне його зауваження: “Покоління дідів, яке розмовляло українською на Сході, вимирає, а на зміну їм приходять російськомовні онуки. Звісно, вони знають українську мову навіть краще, ніж їхні батьки, однак вона не є їм рідною, а – вивченою, навченою. І хоча ми маємо українську міську культуру в Чернівцях, Львові, Луцьку чи Рівному, однак сумніваюся, що в найближчих поколіннях вона запанує у великих мегаполісах, іншими словами, в наших містах-мільйонниках”¹¹.

Донбасу це стосується передовсім. Ще більш складною з часом стає не лише проблема подвійної самоідентифікації російськомовних українців, а й проблема самоідентифікації мовно асимільованих меншин. Проілюструвати її можна на прикладі сімейної історії автора цих рядків: візьмо для прикладу материнську лінію. Дідусь і бабуся були чистокровними білорусами, що переселилися до Сталіно в епоху колективізації. Тут вони народили сімох дітей, шестеро з яких створили власні родини, жоден не побрався із білорусом. Серед подружніх партнерів дітей переважали росіяни. Онуки білоруських переселенців на загал мали у паспортах відзначку “росіянин”, хоча властиво добре пам'ятали, що дід із бабою - гомельські білоруси. Переважна більшість із них побралася із такими само “росіянами”, у пам'яті яких доволі чітко закарбовані згадки про дідусів і бабусь – поляків, євреїв, греко-татар (урумів), татар, українців. Цікаво, що правнуки білорусів створили родини не лише із традиційно “росіянами”, але й із індусом, американським німцем та американським українцем (!). Отже, чимдалі питання самоідентифікації для нащадків чистокровних білорусів перетворюється на невирішувану проблему. Наважуся стверджувати, що вона незмінно складна для всіх мешканців донбасівських робітничих селищ. Але неспівставно складнішим і відповідальнішим в контексті висловленого вище є завдання державної національної політики, що полягає в адекватній інтерпретації окресленої ситуації та створенні умов для інтеграції специфічної регіональної ідентичності до загальноукраїнського контексту.

Мовна русифікація в історичній ретроспективі виглядає як магістральний напрямок розвитку етнокультурних процесів у регіоні. Найбільшої потужності вона набула саме в радянський період. Зміни, що відбулися в середовищі донбасівської, на той час ще багатонаціональної, спільноти були лишень віддзеркаленням загальносоюзної тенденції, що врешті спрямувала природні процеси етнокультурного

¹⁰ «Русській мір» вимирає. Населення Сходу України і Росії стрімко зменшується, Заходу України не змінюється // texty.org.ua/pg/article/editorial/read/27739/

¹¹ Там само.

відтворення та взаємодії неприродним шляхом. Мутація ця, слід зауважити, зачепила всі без винятку етнічні складові СРСР, включаючи й росіян.

І в Російській і в радянській (за винятком короткого проміжку 1923 – 1935 рр.) імперіях росіяни розглядалися як системоутворююча етнічна спільнота, а російська мова – як свого роду “цемент”, що утримував імперські конструкції. В добу запровадження обов’язкової початкової, згодом – семирічної та середньої освіти радянській імперії вдалося досягти найбільшої міцності цього “цементу” та його максимального поширення в решті етнічних громад. Підносячи це як епохальні перемоги більшовицької влади на культурному фронті, Кремль не зважав на той очевидний факт, що культурний рівень носіїв нової радянської масової культури, в Донбасі зокрема, м’яко кажучи, був неспівставний із зразками культури часів імперії Романових. Масовість підміняла якість. Втім, якість, як таку, тим більше в культурі, замінити нічим неможливо. Видаючи факт мовної асиміляції низки етнічних спільнот та засвоєння (часом механічне) ними зразків штучної радянської масової культури на рівні повсякденного життя за утворення якісно нової етнокультурної спільноти “радянський народ”, теоретики КПРС видавали бажане за дійсне. Хибність їхніх теоретизувань унаочнилася в епоху розвалу СРСР, зокрема в маятниковому поверненні низки етнічних спільнот “на висхідну” (народи Сходу, Сибіру та Далекого Сходу, Дагестану, цигани та ін.) і відновленні в новому історичному контексті *традиційних моделей* етнічного відтворення. Не менш болючим і гіпертрофовано контроверсійним процес пошуку нових шляхів етнічного розвитку був у середовищі росіян, які навіть після розвалу СРСР не отримали свободи вибору власного шляху і, як і упродовж сімдесяти років радянської влади, знов затиснені в прокрустове ложе імперської доктрини. Сучасний етап є насправді вирішальним для росіян як нації. Втім, руйнівна енергія, що його супроводжує, надто дорого обходиться Україні.

Отже, процеси, що нині відбуваються на Сході України, є ні чим іншим, як відлунням тектонічних зрушень у тілі так званих радянських соціалістичних націй, що консервувалися й пригнічувалися впродовж понад 70-ти років радянської історії та 24-х років тернистого шляху суверенізації.

Українці нині виходять на чергове коло націєтворення. Те, чи зроблять вони врешті цивілізаційний вибір, багатократно унеможливлений впродовж останніх принаймні двохсот років, визначатиме перспективи українців як нації, України як держави. Безумовним ускладнюючим фактором є та обставина, що аналогічні процеси (хоча й інші за змістом та формою) відбуваються нині в російському суспільстві, зчавленому лабетами сьогоденної державної доктрини, яка, з одного боку, є спадкоємицею міфологеми “братської дружби

народів” як системоутворюючого фактору збереження цілісності РФ, з іншого, потужно генерує новий стратегічний глобалістський проєкт, що живиться низкою націоналістичних російських концептів, найбільш потужним з яких є ідея “русского мира”.

Етнопонаціональна структура Донбасу в своєму сучасному вигляді усталилася в другій половині ХХ ст. Сутність етнопонаціональних процесів у регіоні обумовлювалася російсько-українською культурною конкуренцією, підтримуваною, ба більше – провокованою радянською владою. Постійні “довливання” населення та його надзвичайна рухливість стали підосновою того, що мешканці Донбасу виявилися найбільш піддатливими до засвоєння широко пропорованого міфу про виникнення нової історичної, наднаціональної за своєю суттю спільноти – “радянського народу”. У часи незалежності його почала заступати регіональна свідомість. “Донбас” – уявна спільнота, про яку свого часу говорив Г. Куромія, поволі перетворювалася на впливовий фактор політичного життя країни і досягла піку своєї ваги за президентської каденції В. Януковича. Етнопонаціональний фактор у ній набув специфічної конфігурації, вміло моделювався і використовувався політтехнологами для маніпуляцій електоратом.

В умовах звичної вповодж останніх десяти років протидії „регіон - центр” і, відповідно, боротьби за контроль над місцевими виробничими ресурсами та бюджетними потоками, а також суперництва між територіями всередині регіону за право домінувати в ньому, склалися конкуруючі групи інтересів. Втручання в цей складний і доволі заплутаний пасьянс із кількома великими гравцями та безліччю малопомітних і малознаних до недавнього часу “діячів” суспільно-політичного та соціально-економічного життя регіону зовнішнього фактору справило детонуючу дію. Протиставляючись київській владі і граючи на межі фолу у вірнопідданість Москві, вони, як це не здаватиметься алогічним, поступово підвищували свої політичні рейтинги. В будь-якому випадку до цієї тривалої в часі епопеї виживання “останнього авторитета”, із яким можна буде домовлятися щодо умов подальшої інтеграції Донбасу в суспільно-політичне тіло оновленої України, жодним чином не пов’язане із національним питанням.

Стрімко змінювані події “русской весны”, що супроводжувалися агресивною пропагандою російських ЗМІ, попервах дезорієнтували не лише мешканців Донбасу й України, а й “видавщик вида” європейських експертів, що, здавалося б, “набили руку” на етнопонаціональних конфліктах кінця ХХ – початку ХІХ ст. Чим далі, переважно вітчизняним дослідникам, ставала зрозумілою неспроможність не те що проаналізувати, навіть описати події на Донбасі за допомогою усталених позитивістських термінів та схем. Втиснути всю феєрію подій “русской весны”, а тим більше літа й осені, що прийшли їй на

зміну, в парадигму російсько-українського конфлікту, а тим більше – громадянської війни не було ніякої можливості. На перешкоді цьому стояли об'єктивні неспростовні факти: симетричне представництво росіян та українців як у стані сепаратистів (в російській інтерпретації – “повстанців” та “ополченців”), так і захисників українського суверенітету (в російській інтерпретації – “київської хунти”); катастрофічна нестача “ідейних” захисників ідей “русского мира” в середовищі власне донбасівців. Останню обставину впродовж кількох місяців вже не приховує й офіційне російське інформаційне середовище, змушене визнати, що більшість “ополченців” становлять найманці, як громадяни Росії, так і низки країн світу.

Так звана “східна (російська) весна” стала часом, коли раніше замовчувані, відтерміновувані, забалакувані негаразди вирвалися назовні в найбільш страшний і відразливий формі. Ідеї “русского мира” стали каталізатором громадянського протистояння попри те, що не мали жодного стосунку до дійсних проблем і прагнень населення Донбасу. Власне, аморфність тогочасної позиції населення стосовно подій на Майдані та анексії Криму вкупи із конформізмом місцевих правлячих еліт дозволили зовнішнім силам, апелюючи до гасел захисту прав росіян, розв'язати і очолити повномасштабний громадянський конфлікт. Попри віртуозно створювану російськими мас-медіа картинку тотальної підтримки російської інвазії, ідеї “русского мира” в Донбасі чим далі більше гальмують, оскільки є штучним політичним концептом. Звести всю широчінь суспільно-політичних і культурних викликів, що постали перед регіональною спільнотою в контексті процесу українського націєтворення, до банального питання утисків російської мови не вдається. Попри вагомість російського фактору у Донбасі, історія формування його етнонаціонального обличчя і, відповідно, сьогоденної етнополітичної ситуації, ним не вичерпується.

Відкрита, більше того – озброєна, форма протистояння, яку ми нині бачимо на Сході України, власне, включає всі найбільш актуальні політичні чинники постреволуційного буття: і боротьбу місцевих еліт за збереження своїх позицій; і намагання сусідніх держав зміцнити свій геополітичний вплив за рахунок “національної” карти, і банальну соціокультурну невідповідність місцевого населення викликам, що перед ним постали в контексті так званої “гібридної” війни. Провідну роль у цьому відіграє Росія, що під приводом “захисту росіян” намагається знищити українську державність як таку. Слід нарешті визнати, що українсько-російське пограниччя, що пролягає через Донбас, є “прогавленим” фактором державної безпеки. Висновки із нинішньої політичної ситуації мають бути зроблені державним керівництвом і щодо решти етноконтактних зон України, аби забезпечити їх від спалахів природно властивих їм сепаратистських настроїв. Не менш серйозні висновки мають бути зроблені й щодо етнонаціональної політики як такої.

Без перебільшення можна стверджувати, що події весни – літа 2014 р. стануть відправною точкою переосмислення не лише доктринальних засад державної політики в Україні (національної, зокрема), а й теоретичних засад сучасної історичної, політичної, соціологічної думки. Для значного кола фахівців чим далі більш очевидною стає криза загальнопоширених концепцій націй і націоналізму. Поодинокі голоси про те, що існуючі концепції з великими застереженнями можуть бути застосовувані для аналізу етнополітичної історії України та її сьогоденної етнополітичної практики, на загал нині замінюються цілковитою безпорадністю західних науковців підвести наукове підґрунтя під ті суспільні процеси, що охопили Україну та Росію. Жодна з існуючих теорій націй і націоналізму не спроможна повністю охопити всю складність сьогодення.

Справа в тому, що всі вони розроблялися на прикладі національних і державних організмів, що попри всі перипетії своєї внутрішньої та загальної історії, розвивалися **природним шляхом**. Історія української державності та української нації відрізняється від них принципово. Українська нація і українська державність вкотре заходять на чергове коло на своєму шляху націєтворення, що неодноразово переривався під впливом зовнішньополітичних факторів у різні історичні епохи. Так було в епоху Богдана Хмельницького, впродовж східноєвропейської “Весни народів”, на межі 1920–1930-х рр. у опанованому більшовиками Харківському субцентрі влади. Жоден із попередніх шансів Україна не змогла використати повною мірою. Власне, ця принципова відмінність, яку не спроможна досягнути західна соціологія, що не стикалася з подібною проблемою, і стала відправною точкою формування висловлювань на кшталт Україна – “failed state”.

Наші західні колеги не розуміють повною мірою, яких непоправних втрат зазнала Україна, пройшовши через горнило радянської історії. Йдеться навіть не про величезні гуманітарні та соціальні втрати, що вона принесла на вітвар більшовизму, йдеться передовсім про ті глибинні мутації всіх складових тіла нації та принципів організації її життєдіяльності, що відбулися під впливом радянської суспільно-політичної системи. Наслідки цих мутацій на прикладі Донбасу видні найбільш виразно, втім, вони властиві більшою-меншою мірою всім історичним регіонам України і ще довго даватимуться взнаки. Одне зрозуміло – за допомогою самих лише кліше “нації”, “націоналізм”, “національні меншини” тощо усю складність етніонаціональної ситуації в Україні описати, тим більше – проаналізувати, неможливо.

Усвідомлення цієї, без перебільшення, життєвої потреби сучасного українського суспільства як істориками, так і політиками, власне є передумовою вироблення дієвих інструментів спочатку протидії руйнівній інформаційній агресії східного сусіда, а згодом – і вироблення

конструктивної власної державної доктрини. Перше з названих завдань набуває особливої актуальності саме в контексті теорії націй та націоналізму. Нині внутрішньо- і зовнішньополітичні позиції України значною мірою постали перед загрозою саме внаслідок контроверсійності державних доктрин. Росія та СРСР виступають в історичній ретроспективі як антиверсії національних держав: з якісно відмінними від загальнопоширених у цивілізованому світі механізмами збереження територіальної цілісності, соціальної мобілізації, суспільно-політичними стратегіями. Сучасна Росія виявилася прямою спадкоємицею СРСР в такому широкому сенсі, можливість якого мало хто з аналітиків міг припустити. Трансформувавши ідеологему “пролетарського інтернаціоналізму” в ідею “русского мира” і давши їй опертя на потужну модифіковану версію варварського капіталізму, Кремль, власне, заклав міну уповільненої дії під будівлю сучасного взаємозалежного світу, в якому російські громади імплантовані в практично всі державні організми світу. Україні, що першою стала на шляху просунення стратегії перетворення Росії на центр світової політики, треба думати над тим, що можна протиставити доктрині “русского мира”, аби саме тим створити міцні підвалини громадянського миру всередині країни. Допоки це питання відкрите – конфлікт ментальностей, а отже – і “двох Україн” – не вичерпаний. Тим більше, що частка населення України, яку безумовно буде намагатися використовувати Росія в своїх стратегічних планах, є доволі суттєвою: це і покоління, свідомість яких формувалася в концепті “радянського народу”, і російськомовне населення з розмитою етнічною свідомістю, і низка етнічних меншин.

На часі розробка довгострокових соціальних адресних програм. На часі усвідомлення того факту, що представники тих понад 130-ти етносів, про які постійно йдеться в аналітичних та наукових публікаціях, живуть у різних соціальних реальностях: громад, що існують як повноцінні етнічні спільноти, небагато; ще менше громад, що стали на шлях громадської самоорганізації. Переважна більшість мешканців Донбасу, хоча й має відмінну від українців позначку в паспорті, існує поза національно орієнтованими дискурсами. Окрему стратегію українська держава має також здійснювати до повсякчас зростаючої категорії мігрантів у першому поколінні, аби в перспективі не мати у стосунках із ними та їх нащадками проблем, аналогічних тим, що існують нині в Східній Україні. Стосовно них слід було б повернутися до питання про більш жорсткі правила набуття українського громадянства. Ще більшу увагу слід звернути на законодавчу базу соборності української держави, чітко прописавши в ній суб'єкти права самовизначення. Очевидно, цілком слушною є думка М. Джемільова про те, що право на самовизначення можуть мати лише корінні народи, а не переселенці з внутрішніх областей Росії.

Для дослідження й опису поточних подій треба буде шукати нові підходи і нову мову, спроможну адекватно відобразити суть ментального протистояння “двох Україн”, пам’ятаючи, що основу їхньої різності становить не відмінність національно-мовних матриць, а застарілі занедбані соціально-економічні проблеми стагнаційних регіонів. Регіональний шовінізм був притаманний “двом Українам” завжди, на ньому й паразитував увесь політичний істеблішмент: як правляча коаліція, так і опозиція. Й одна й друга опікувалися лише своїми особистими інтересами, ментальні відмінності регіонів вони використовували як шлях до влади та інструмент її збереження. Саме через те так звана політична еліта дбала не про зближення “двох Україн”, а про поглиблення розколу поміж ними. Їхні старання не лишилися марними: “холодна війна” ідей, вміло використана зовні, переросла в справжню війну; безневинне на перший погляд “плакатне” політичне заробітчанство перейшло в свою вищу форму – “воєнне наймитство”. В окреслених умовах цивілізаційне завдання України в ближчій перспективі полягає в тому, аби перевести НАСЕЛЕННЯ на інший рівень свідомості і перетворити його в НАРОД/НАЦІЮ.

Ситуація, що нині набирає обертів на Донбасі, і симптоматична і повчальна водночас. Власне, це історія про “нашу загальнонаціональну кричущу відірваність від власного коріння”. Висловлені Оленою Степовою з приводу виходу в світ книги О. Чупи “Бомжі Донбасу”, ці слова цілком придатні для характеристики суті сьогоденного суспільно-політичного конфлікту в донбасівській спільноті, що стоїть перед цивілізаційним дороговказом і намагається зробити вибір. На жаль, вибір цей робиться спільнотою, що надто мало знає свою реальну історію. Історією “зовсім не обов’язково пишатися, але знати її начебто необхідно, одвічне питання “хто ми і куди йдемо” ще ніхто не скасував”¹². Натомість попри, здавалося б, суттєву історіографію, історія Донбасу на загал лишається “історією фабрик і заводів”, а не історією народу, його страждань і звитяг. Ми цілком солідарні із думкою Т. Водотики що нині “саме населення, люди Півдня України (і не так села, як міста на кшталт Одеси) мають бути у фокусі дослідження як носії особливих рис”¹³. Це слушне зауваження ще більшою мірою стосується Донбасу, що фактично впродовж останніх трьох століть залишається фронтиром, зоною боротьби й конкуренції різних цивілізацій, етнічних культур, домодерного й індустріального не лише в сфері виробництва та матеріальної культури, а й свідомості людей. Справа ж бо не в тому, що нинішня суспільно-політична ситуація вимагає чергового, “в пожежному порядку” здійсненого перезаванта-

¹² <http://dusia.telekritika.ua/smotrovaia/26582/>

¹³ Водотика Т. Південні та східні губернії України як соціальний фронтір: до постановки проблеми //Схід і Південь України: час, простір, соціум. У 2 т. – Т.1. – С.95.

ження свідомості населення, а в тому, що переважна більшість складових “канонічного” образу Донбасу є міфологемами, що мало співвідносяться із реальністю.

Нині існування певної регіональної ідентичності, власне, не викликає заперечень не лише стосовно Донбасу¹⁴, а й решти історичних регіонів України. Однак, регіональна ідентичність Донбасу не сформувалася, всупереч затвердженим стереотипам, а *формується*. Вона не є константою, як і будь-яка уявна спільнота. Те, що ми бачимо нині – не більше ніж маркер певної обмеженої в часі субстанції і постійно змінюване віддзеркалення світу, який постійно змінюється. Причому події, що нині розгортаються у регіоні, без перебільшення, стануть для Донбасу своєрідною Голгофою, на якій він або народиться для нового життя, або втратить таку можливість. Нині важливо говорити не про недоліки певної регіональної ідентичності (вони є у всіх), а про діагностику та прогнозування її реакції та ті чи інші виклики.

Не міжетнічний конфлікт, “не історично-міфологічний дискурс, а колективний страх перед змінами тих суспільних відносин, що склалися”¹⁵ є причиною загострення до певної міри латентної донбаської ідентичності, та обставин суспільного конфлікту, що його супроводжують. Водночас слід наголосити: етнонаціональний компонент у етнічно індиферентному Донбасі є лишень **інструментом** вирішення певних геополітичних завдань. Причому, інструментом (на щастя України) – неправильно підібраним. Звідси і “загрузаня” ідей “Русской Весны” і все більш виразне протверезіння мешканців Донбасу.

Найбільш актуальне питання, над яким доводиться нині “ламати голову” й вітчизняним, і зарубіжним експертам, полягає в тому, як поєднати непоєднувані гасла захисту прав російськомовного Донбасу із тим, що переважна більшість воїнів та добровольців, що протистоять російським найманцям, а віднедавна – й кадровим російським військам, є російськомовними та етнічними росіянами.

Ті процеси, що доволі інертно розгорталися в українському суспільстві впродовж років незалежності, під впливом небезпеки державному суверенітету набули потужного імпульсу і чимдалі пришвидшуються. Докорінної трансформації зазнає ментальність російського та російськомовного населення України загалом, Донбасу зокрема. Ці процеси не симетричні внаслідок фактичної окупації частини Донбасу і, відповідно, розірваності інформаційного поля. Але, доволі невиразний і повільний в минулому процес формування

¹⁴ Про регіональну ідентичність Донбасу див., приміром: *Пашина Н.* Етномовний чинник політичної ідентичності в Донбасі // Політичний менеджмент. – 2005. – №1. – С.24-34.

¹⁵ newzz.in.ua/1148853452-donbaska-identich

українського патріотизму росіян і російськомовних, нині переживає своєрідний бум. Звичайно, це явище не нове. Більше того, вже з'явилися вагомі наукові дослідження з цього приводу¹⁶. Проте саме нині цей стан, що так і просить назви “синдрому Фітільова-Хвильового”, охопив широкі верстви українського суспільства і перетворився на масове явище.

Парадоксальна лише на перший погляд ситуація, коли по обидва боки збройного протистояння воюють переважно російськомовні бійці, є нічим іншим, як візуалізацією природних процесів реальної суверенізації України, що, попри всі перепони, токсичний вплив корумпованого державного організму, соціально-економічні негаразди відбувалися й набули екстремального пришвидшення під впливом ідей “русского мира”. Суперечність українського буття, висловлена авторами фундаментальної праці “Російськомовна спільнота в Україні: соціально-психологічний аналіз” (Кіровоград, 2012): “Молодь в Україні ставала одночасно і патріотичною, і більш російськомовною, аніж старше покоління”¹⁷, – нині стає все більш очевидною. Блискучим підтвердженням тенденції стало інтерв'ю американського журналіста С. Лойко, опубліковане інтернетвиданням “Новое время”¹⁸. Спостереження журналіста, які він попри передбачуване нерозуміння, намагається донести до російського загалу, колись стануть неочікуваним, але від того не менш приголомшливим, відкриттям для останнього. Сьогоднішня ситуація в Росії, на жаль, свідчить про те, що населення федерації існує в системі координат, в яких можливість того, що етнічні росіяни можуть стріляти в етнічних росіян, захищаючи УКРАЇНУ, в принципі зведена до нуля. Однак, це – доконана реальність. До того ж реальність, яку доволі просто пояснити теоретично.

Нації бувають етнічні і політичні. Як показують події останнього часу – це різні просторово-часові форми існування національних організмів. І вони, що важливо, не накладаються симетрично. Так, існує сучасна російська нація, до якої в глобальному сенсі відносяться і автор цих рядків, і “кіборги”, що боронять Донецький аеропорт, і волонтери, що допомагають армії та добровільним батальйонам, і тисячі відомих і нікому не відомих учасників сепаратистських референдумів і виборів без вибору. Ні в кого, певне, не викликає сумнівів, що, розмовляючи з дитинства російською мовою, ми водночас є но-

¹⁶ Див. приміром: www.3republic.org.ua/ru/analytics/13963 – Ситуацію, що мала місце в Україні, досліджував проф. В. Васютинський. Тоді його висновки із недовірою сприймалися навіть грузинськими психологами. «Їх дивувало, що російськомовні українці і навіть росіяни можуть бути прибічниками скоріше українських, аніж російських цінностей, ратувати за віддалення України від Росії».

¹⁷ www.3republic.org.ua/ru/analytics/13963

¹⁸ nvua.net/.../Rossiyskie-vlasti-zapretili-intervyu-o-realnoy-situacii-v-aero

сіями геть відмінних ціннісно-моральних орієнтацій і керуємося різними життєвими принципами. А відтак, належимо до відмінних політичних націй, що сформувалися в різних національно-державних організаціях із відмінними суспільно-політичними системами. Ментальність – та складова, яка в новітній час визначає якісне наповнення національних організацій, впливаючи на решту базових складових існування.

Власне, сучасне ставлення Кремля до питання росіян і російської нації увиразнює доволі простий висновок: одна й та сама, здавалося б, нація існує не лише в різних країнах, а й у якісно відмінному часово-цивілізаційному контексті. **Російська**, продовжує існувати в системі координат імперського дискурсу з притаманним йому ментальним полем, де досить гукнути загальновідомі гасла, як під знамена стають сотні тисяч людей, який вважає, що приналежність до певної етнічної групи сама по собі надає право знищувати інші етноси (як фізично, так і культурно) та привласнювати території, на яких вони мешкають. **Українська**, значно ближча за своїми основами до європейського контексту, де право більшості не дає права на етнокультурне знищення меншості.

Для величезної частки етнічних росіян – громадян України – події в Криму та Донбасі стали часом переосмислення свого місця в світі. Для більшості із них відкриття, що, за виразом соцмережевого персонажа Діда Свирида, “коли спілкуємося з росіянами, ніби говоримо російською, але пояснити їм нічого не можемо”¹⁹, стало неприємним, але від того не менш важливим. Значна частина російськомовних українців та росіян відкрила, що саме Україна є справжньою батьківщиною – територією нашої внутрішньої сили і свободи.

Це відкриття рано чи пізно доведеться зробити й мешканцям Донбасу, навіть попри те, що воно буде пов’язане із чи не найстрашнішою драмою в його новітній історії.

¹⁹ “Росію може змінити лише лікування”. Швидкий спосіб – цинкотерапія // Gazeta.ua